УДК 070: 37(477.7) “18”

Гребцова І.С., Одеський національний університет ім. І.І.Мечникова

Гребцова Ірена Світозарівна (1950 р.н.). Закінчила історичний факультет Одеського державного університету ім. І.І.Мечникова у 1974 р. Доктор історичних наук, професор кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова. Тематика наукових досліджень: *всесвітня історія першої половини XIX ст.*

Регіональна преса першої половини XIX ст. як джерело вивчення розвитку освіти в південних губерніях України

У статті розкриті інформаційні можливості преси південних губерній України першої половини XIX ст. як історичного джерела для вивчення розвитку освіти в регіоні, виявлена основна спрямованість публікацій, проаналізовані найбільш значущі матеріали з даної проблеми.

The article reveals information potential of the press of the Southern governments of Ukraine in the early half of the XIX century as historical source for the research of education development in that region. The author reveals the main trend in publications and analyses the most important aspects of this problem.

Однією з проблем, що знаходилася у центрі уваги регіональної преси в першій половині XIX ст., була проблема розвитку освіти. У той же час аналіз публікацій регіональної періодики з даної проблеми ще не знайшов висвітлення в дослідницькій літературі. Мета даної статті – розкрити можливості губернської преси як джерела для вивчення розвитку освіти в південних губерніях України.

При дослідженні поставленої проблеми комплексний аналіз матеріалів регіональної преси поєднувався з контент-аналізом, що дало змогу виявити весь масив статей і кореспонденцій, в яких у тому або іншому контексті розглядається проблема розвитку освіти. Виявилося, що 94% публікацій відображають дві найважливіші проблеми, критерієм для виділення яких служить спрямованість змісту тексту-джерела: 1) висвітлення історії заснування і діяльності Одеського учбового округу і окремих учбових закладів; 2) відображення в пресі полеміки з питання реформування системи освіти в Росії на межі 50-60-х рр. XIX ст. Найкращому розумінню джерела, як відомо, сприяє автентичність його відтворення, в зв’язку з чим в статті текст джерела цитується мовою оригіналу.

Ініціаторами постановки проблеми розвитку освіти в пресі виступали викладачі і випускники Рішельєвського ліцею – найпрестижнішого учбового закладу в краї. У ньому концентрувались високоосвічені кадри професури, що тяжіли до видавничої справи і пропаганди наукових знань зі сторінок преси: М.Розберг, В.Григор’єв, К.Зеленецький, О.Богдановський, О.Георгієвський, І.Міхневич, М.Мурзакевич, І. Сокальський. Багато з випускників ліцею стали згодом видавцями і співробітниками регіональної преси: О. і М.Тройницькі, Ф.Домбровський, Д.Картамишев, Д.Карейша, М.Фумеллі та інші.

Рішельєвський ліцей, який мав помітний

вплив на розвиток видавничої справи в регіоні, в свою чергу сам постійно знаходився в епіцентрі уваги регіональної преси. Ще восени 1832 р. "Одесский вестник" вмістив на своїх сторінках "Краткое обозрение происшествий в одесском Ришельевском лицее и в подведомственных ему учебных заведениях с 1 августа 1830 г. по 1 августа 1832 г.", в якому охарактеризував діяльність ліцею і мережі учбових закладів краю. У публікації констатувалось також заснування в липні 1830 р. Одеського учбового округу, який очолив Н.Ф.Покровський [1]. Знов до цієї теми газета звернулась в листопаді 1835 р., опублікувавши "Обозрение состояния Одесского учебного округа в 1834/1835 академическом году". У публікації зазначалось, що в Одеський учбовий округ входили підвідомчі Міністерству народної освіти учбові заклади: Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній і Бессарабської області. В окрузі, за даними газети, в цей період діяли 6 гімназій: Одеська (при Рішельєвському ліцеї), Катеринославська, Сімферопольська, Херсонська, Кишинівська і Таганрозька. Крім того, в учбовому округу нараховувалось 26 повітових і 25 приходських училищ, а також 26 чоловічих та жіночих приватних пансіонів [2]. У всіх учбових закладах Новоросійського краю і Бессарабії навчались 4835 чоловік, з яких одна третина припадала на Одесу [3]. З цього часу подібні огляди стали постійними для "Одесского вестника".

З кінця 30-х рр. XIX ст., коли довідковий щорічник "Новороссийский календарь" був переданий Рішельєвському ліцею, матеріали про розвиток освіти стали важливою складовою частиною цього видання. Зокрема, "Новороссийский календарь на 1843 год" вмістив статтю І.Міхневича "Краткое известие об Одесском учебном округе", в якій автор детально проаналізував стан учбових закладів як у Новоросійському краї і Бессарабській області загалом, так і по окремих губерніях [4]. У наступному році "Новороссийский календарь" знов вмістив фундаментальну публікацію І.Міхневича "Исторический взгляд на учебные заведения Новороссийского края и Бессарабии" [5]. Значний масив публікацій щорічника був присвячений також історії Рішельєвського ліцею [6].

Проблеми розвитку освіти досить широко обговорювались в "Губернских ведомостях", на сторінках яких постійно публікувалися огляди та історичні записки про стан учбових закладів, що знаходились на території губерній. Така тематика робить місцеві газети цінним джерелом для вивчення розвитку освіти. Зокрема, "Таврические губернские ведомости" опублікували прочитану директором училищ О.Самойловим в сімферопольській гімназії "Историческую записку за 1850/1851 гг.", в якій містились відомості про відкриття учбових закладів у Криму, предмети, що викладалися в них, склад вчителів і учнів [7]. Помітний інтерес до цієї теми виявляли "Херсонские губернские ведомости", в яких, крім сухої статистичної інформації про губернські учбові заклади, досить часто з'являлись аналітичні статті і матеріали. В опублікованій у газеті статті "Краткая записка Херсонской губернской гимназии" редакція звернула увагу читачів на більш пізнє заснування учбових закладів в Херсонській губернії в порівнянні з деякими іншими південними губерніями. У публікації констатувалось, що в Катеринославі повітове училище і гімназія існували з 1805 р., а гімназія в Херсоні була заснована тільки через десять років. Газета пояснювала цю особливість таким чином: "Подобное замедление в учреждении училищ произошло оттого, что недавно, только с конца прошлого столетия, начала развиваться материальная жизнь обитателей этих степей, а развитие жизни умственной всегда следует уже за развитием материальной" [8].

"Херсонские губернские ведомости" в наступному ж номері продовжили публікацію матеріалів про Херсонську гімназію, розкривши історію її розвитку з моменту заснування [9]. Цей матеріал викликав зацікавленість читачів. Відповіддю на нього стало "Письмо к редактору" постійного кореспондента газети В.Негрескула. Воно являло собою спогади автора про час навчання в Херсонській гімназії. В.Негрескул відмітив недоліки гімназичної освіти, до яких відносив зайву муштру і численні заборони [10].

Публікаціям про стан освіти "Полицейского листка Керчь-Еникольского градоначальства" також властиві елементи аналізу. Редактор газети М.Рещиков, привівши статистичні дані про кількість учнів у місцевих учбових закладах, особливо відмітив: "Если примем круглые числа, т.е. число жителей Керчь-Еникольского градоначальства – 18000, а учащихся – 500; то мы не найдем и 3-х учащихся на 100 жителей; пропорция неутешительная" [11]. Редакція енергійно виступала за розширення мережі учбових закладів у градоначальстві.

З розвитком капіталізму все більш відчувалась потреба в професіонально підготовлених кадрах. У Чорноморсько-Азовському басейні в умовах інтенсивного розвитку зовнішньої і внутрішньої торгівлі високим був попит на ряд морських спеціальностей. Цілком зрозумілий у зв'язку з цим інтерес місцевої преси до Херсонського училища торгового мореплавства як учбового закладу морського профілю. Цей учбовий заклад, заснований в першій половині 30-х рр. XIX ст., готував шкіперів і штурманів для купецьких кораблів, а також кадри фахівців для комерційного суднобудування. Заслуговує особливої уваги стаття під назвою "Херсонское училище торгового мореплавания", що була надрукована в 1842 р. на сторінках "Херсонских губернских ведомостей". Редакція газети, ознайомивши читачів з історією учбового закладу, повідомляла, що 24 вихованця училища навчались за казенний рахунок, інші учні сплачували за навчання чималу суму – 85 крб. Курс навчання був розрахований на чотири роки і включав теоретичну і практичну підготовку. Редакція навмисно загострювала увагу читачів на тому, що випускники училища "казенные и пансионеры, окончившие курс учения с совершенным успехом, исключаются из подушного оклада, освобождаются от поступления в рекруты и от телесного наказания" [12]. Такі пільги мали залучити до цього учбового закладу велику кількість бажаючих отримати необхідну краю освіту, а тих, що поступили, – стимулювати до добросовісного навчання.

Другою групою публікацій стали статті і кореспонденції, в яких піднімалися проблеми реформування системи освіти у Російській імперії. Уряд розумів, що початі на рубежі 50-60-х рр. XIX ст. перетворення соціально-економічного і політичного життя Росії серйозно стримувалися низьким освітнім рівнем населення і відсутністю налагодженої системи підготовки фахівців. Розвиток капіталізму вимагав не тільки розкріпачення працівника, але і наявності у нього певних навичок, певного рівня освіти. Потреба в освіті відчувалась і на виробництві, і в сфері управління. Всестановість і загальність освіти зробились вимогою часу. У цих умовах неминуче визрівала реформа усіх ланок системи народної освіти.

Своє бачення перспектив розвитку освіти і просвіти в країні сформулював на сторінках "Новороссийского литературного сборника" в 1859 р. відомий хірург, вчений, педагог М.І.Пирогов. Найважливішою умовою такого розвитку вчений вважав формування професійно підготовлених педагогічних кадрів. "Я утверждаю, что вся надежда на успех заключается именно в том, чтобы придумать самое верное средство для обновления наших учебных учреждений свежими силами" [13], – писав попечитель Одеського учбового округу.

Основним недоліком системи освіти, що існувала в Росії, він вважав відсутність спадкоємності між його різними ланками. "В настоящее время все три разряда наших училищ (приходские, уездные, гимназии) так организованы, что ни одно из них не приготовляет к другому и каждое открывает путь прямо в жизнь" [14], – підкреслював М.І.Пирогов у статті "Чего мы желаем?" Подолання цього розриву вчений називав найважливішим завданням реформування учбових закладів. У реформуванні системи освіти в країні, на його думку, помітна роль належить університетам. Однак і вони потребують змін згідно з вимогами часу і повинні знайти не властиву їм раніше "неразрывную связь гуманного и реального". У цілому представлена М.І.Пироговим програма розвитку освіти зводилася до чотирьох основних положень: 1) необхідності оновити штат професорів університетів, заснувавши інститут професорів при Академії наук; 2) створити спадкоємність в освіті, що забезпечувала її всестановість; 3) підвищити інтерес учнів до знань і посилити вимоги до них. Автор вважав, що за цих умов система освіти в Росії досягне логічності та гармонійності.

Гострі дебати в пресі (особливо після того, як стали відомі основні положення проектів, що готувалися) розгорнулись з питання про реформування середньої, гімназичної освіти. В "Одесском вестнике" була надрукована стаття штатного доглядача єлисаветградського училища О.Віста "Заметки о проекте устава низших и средних училищ". Автор відмічав особливу значущість самого факту надання проектів для обговорення "не только педагогов, но и всякому, принимающему участие в великом деле общественного образования в России" [15]. О.Віст в цілому підтримав проекти, хоч і вніс ряд пропозицій щодо їх удосконалення.

Підготовка реформ початкової і середньої освіти продовжувалася кілька років. До кінця 1862 р. була завершена робота над загальною концепцією реформування початкової і середньої освіти, яка знову була доведена до відома громадськості. Думку читачів з приводу нових

проектів негайно вмістив "Одесский вестник". Найбільш розгорнута їх характеристика була наведена в черговій публікації О.Віста "Заметка о новом проекте устава общеобразовательных учебных заведений Министерства народного просвещения". Автор зазначав, що обнародувані два проекти з устрою народних училищ: "Первый составлен особою комиссиею и, следовательно, во многом противоречит второму, изданному ученым комитетом" [16]. Він вважав достоїнством обох проектів передбачене ними скасування тілесних покарань в училищах. О.Віст проаналізував проект Міністерства народної освіти, виявивши його основний недолік: "Все эти училища имеют одну формальную цель – воспитание человека путем преподавания разных знаний в более или менее сжатом объеме. При этом отодвинута на второй план материальная цель, т.е. приобретение в известной степени сведений, пригодных для практической жизни" [17].

Нарешті у 1864 р. два найважливіших документи були опубліковані на сторінках центральної і регіональної преси "Положение о начальных народных училищах" і "Устав гимназий и прогимназий". Перший з них, затверджений у червні, дозволяв відкривати початкові школи як громадським установам, так і приватним особам. Статут гімназій вводив принцип формальної рівності в середній освіті для всіх станів і віросповідань, що, безумовно, відповідало інтересам розвитку держави. За новим статутом колишні гімназії розділялися на класичні і реальні. Крім того, створювалися і прогімназії, що мали скорочений курс навчання, рівний першим чотирьом класам гімназії. Гімназії засновувались передусім в губернських містах, а в інших створювались внаслідок потреби і можливості забезпечити їх вчителями.

На сторінках регіональної преси з питання про середню освіту розгорнулась гостра боротьба між прихильниками реального і класичного напрямків. Перші наполягали на розширенні викладання природних наук і сучасних іноземних мов. Другі вважали за необхідне зберегти орієнтацію на вивчення класичної старовини як основи європейської культури. У середині 60-х рр. XIX ст. дискусія в пресі з питання про гімназії велась особливо енергійно. Так, "Одесский вестник" присвятив новому документу "Заметку по поводу нового устава гимназий", автором якої був М.Стрельцов. "После долгих ожиданий мы увидели, наконец, в печати новый устав гимназий. Не будем рассматривать тех сторон устава, которые прямо не относятся к предлагаемому вопросу: наш вопрос в том, насколько ожидания общества могут быть удовлетворены разделением гимназий на классические и реальные?" [18], – писав автор. У цілому М.Стрельцов не був противником такого розподілу, але вважав, що для Одеси як майбутнього університетського міста необхідні класичні гімназії.

Іншу позицію з цього питання займав "Полицейский листок Керчь-Еникольского градоначальства". У газеті зі статтею "Какая для Керчи полезна гимназия: классическая или реальная?" виступив публіцист М.Рещиков, який гаряче відстоював переваги реальної освіти [19]. Цю тему не обійшов увагою і "Николаевский вестник", на сторінках якого статтю "О реальном и классическом образовании" вмістив В.Зарудний [20]. Загалом аналіз публікацій з цього питання дозволяє зробити висновок, що у більшості торгових центрів, за винятком Одеси, знайшли підтримку реальні гімназії, які, на думку авторів, більш ґрунтовно готували випускників до життя в Росії після проведення в неї низки реформ.

Одночасно з підготовкою реформи початкових училищ і гімназій велась розробка нового статуту університетів, що займали провідне місце у системі освіти. Вони давали кадри чиновників всіх ланок, лікарів, вчителів тощо. У них розвивалась наука. Положення про обмеження прав університетів, що урізували автономію університетів і корпоративні права студентів, які містились в університетському статуті 1835 р., у 60-ті рр. XIX ст. вже не сприймалися молоддю. Перегляд статуту став однією з вимог студентських заворушень, що прокотились по країні.

У період підготовки нового університетського статуту почало посилено обговорюватись питання про відкриття університету в Одесі. "Одесский вестник" виступив з програмною статтею "Один из живых вопросов Новороссийского края" [21]. У статті рішуче ставилось питання про необхідність перетворення ліцею в університет. Численні кореспонденції про доцільність відкриття університету в Одесі негайно заповнили сторінки газети. Однак, коли питання про відкриття університету здавалось майже вирішеним, "Одесский вестник" 25 січня 1862 р. вмістив несподівану для багатьох інформацію. Газета повідомила читачів, що згідно з чутками, "не существующему пока, но с нетерпением ожидаемому Новороссийскому университету

суждено осуществиться не в Одессе, а в Николаеве" [22]. Дещо заспокоївшись, редакція повернулась до цього питання вже більш рішуче й оптимістично. "Одесский вестник" заявив: "Но, если для Одессы университет почти столь же важен и нужен, как Одесса для университета, то не мешало бы и нам, жителям ее, серьезно подумать о том, как бы его сохранить для себя" [23]. Надалі редакція газети успішно справлялася із завданням формування громадської думки на користь відкриття університету в адміністративному центрі.

Новий університетський статут 1863 року надав вищим учбовим закладам країни досить широку автономію. Рада університету діставала право самостійно вирішувати всі наукові, учбові і адміністративно-фінансові питання: присуджувати вчені ступені і звання, розподіляти державні кошти по факультетах, розділяти самі факультети на відділення, замінювати одні кафедри іншими, відправляти молодих вчених на стажування за кордон. Дія цього статуту розповсюджувалася на шість університетів: Московський, Петербурзький, Казанський, Харківський, Київський і на Новоросійський університет, відкритий у травні 1865 р. в Одесі. Дерптський і Гельсингфорський університети мали свої статути. Відкриття університету в Одесі широко висвітлювала не тільки одеська преса, але газети інших міст регіону [24].

З метою успішної реалізації реформи в учбових округах країни були встановлені свої відомчі органи преси. Зокрема, з 1864 р. став виходити "Циркуляр по управлению Одесским учебным округом". У ньому публікувалась інформація про заснування нових учбових закладів, а також історичні записки і нариси про ті, що вже діяли. Однією з особливостей видання була публікація діловодної документації: протоколи педагогічних рад училищ і гімназій регіону займали в ньому вагоме місце [25]. Ці матеріали дозволяють відтворити панорамну картину діяльності багатьох учбових закладів краю.

"Циркуляр" зіграв позитивну роль у підготовці і проведенні вчительських з'їздів. Неофіційний другий розділ п'ятого номера "Циркуляра" за 1864 р. був спеціально присвячений проблемі організації з'їздів вчителів повітових училищ. "Попечитель Одесского учебного округа признал полезным учредить ежегодные съезды учителей уездных училищ вверенного ему округа в центральных городах под непосредственным руководством директоров. Эти съезды имеют целью оживить педагогическую деятельность преподавателей наших низших учебных заведений, давая им возможность сближаться между собою и обмениваться мыслями о преподаваемых ими предметах и наблюдениями своей педагогической опытности" [26], – говорилось в оголошенні про з'їзд, який мав відбутися в Таврійській губернії. Крім офіційних документів, в "Циркуляре" зустрічались також статті на педагогічні теми, роздуми педагогів про майбутнє освіти.

Таким чином, масив матеріалів, що міститься на сторінках регіональної преси першої половини XIX ст., являє собою цінне джерело з історії розвитку освіти в країні і регіоні. Якщо публікаціям 30-40-х років XIX ст. властивий переважно інформативний характер, то в кінці 50-х – першій половині 60-х рр. виступи на сторінках преси зробились більш гострими, для них характерні публіцистичність і дискусійність, які стали особливо очевидними в умовах підготовки реформ в галузі початкової, середньої та вищої освіти.

Література

1. Одесский вестник. – 1832. – 2 ноября.
2. Одесский вестник. – 1835. – 13 ноября.
3. Одесский вестник. – 1835. – 13 ноября.
4. Новороссийский календарь на 1843 год. – Одесса, 1842. – С. 306-318.
5. Новороссийский календарь на 1844 год. – Одесса, 1843. – С. 314-360.
6. Новороссийский календарь на 1847 год. – Одесса, 1846. – С. 363-372; Новороссийский календарь на 1852 год. – Одесса, 1851. – С. 351-366.
7. Таврические губернские ведомости. – 1851. – 23 июля.
8. Херсонские губернские ведомости. – 1852. – 14 февраля.
9. Херсонские губернские ведомости. – 1852. – 21 февраля.
10. Херсонские губернские ведомости. – 1852. – 28 февраля.
11. Полицейский листок Керчь-Еникольского градоначальства. – 1861. – 2 июля.
12. Херсонские губернские ведомости. – 1842. – 5 сентября.
13. Новороссийский литературный сборник. – 1859. – С. 222.
14. Новороссийский литературный сборник. – 1859. – С. 211.
15. Одесский вестник. – 1860. – 24 декабря.
16. Одесский вестник. – 1862. – 20 декабря.
17. Одесский вестник. – 1862. – 20 декабря.
18. Одесский вестник. – 1865. – 26 января.
19. Полицейский листок Керчь-Еникольского градоначальства. – 1865. – 7 февраля.
20. Николаевский вестник. – 1865. – 7 декабря.
21. Одесский вестник. – 1859. – 31 января.
22. Одесский вестник. – 1862. – 25 января.
23. Одесский вестник. – 1862. – 13 февраля.
24. Бессарабские областные ведомости. – 1865. – 1 мая.
25. Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. – 1864. – № 8. – С. 421-472; 1865. – № 1. – С. 10-24; № 3. – С. 192-236.
26. Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. – 1864. – № 5. – С. 184-185.

Надійшла до редколегії 23.02.2004 р.